

Füzi László

Az elhallgatás

Németh László utolsó évtizede

Az *Irgalom* nem állt önmagában, Németh a regény befejezésével egy időben gépeltette le a „vallásos” nevelésről című tanulmányát. 1965 májusában írta a fia haláláról hírt adó Gervay Annának, annak idején ő kérdezte meg, hogyan kell nevelnie gyermekeit: „Épp a télen gépelgették a vallásos nevelésről szóló tanulmányom, amelyet jó 6-7 éve már, épp a fiaiért érzett gond, felelősség hívott elő, egyik nyári látogatása után. Kéziratban lappangott mindmáig, s lappang még alkalmasint jó ideig (ha megjelenik, ajánljuk K. P. emlékének)...”. Ekkor zárta le mindaddig befejezetlenül maradt, még Vásárhelyen elkezdett, s már az új, fogyasztói világgal viaskodó, legtöbb ironikus és önironikus vonást tartalmazó vígjátékát, a *Harc a jólét* ellen című darabját is. Illés Endre elzárkózott a darab megjelentetésétől, színrevitelével a Németh-darabok jó ismerője, s számos darab sikeres megjelenítője, Lendvay Ferenc próbálkozik majd évekkel később, sikertelenül. Lendvay 1969-ben, akkor éppen a szegedi színház igazgatójaként írta Némethnek: „Újra elolvastam a *Harc a jólét* ellent, s Karinthy Cini is elolvasta. Mind a kettőnknek hallatlanul tetszik. Rázós persze, nagyon is rázós, de egyetértünk abban, hogy olyan ügy, amelyért érdemes vásárra vinni a bőrünket. Egyszóval: belevágunk a dologba, és teljes erővel bedobjuk magunkat, hogy átnyomjuk a különféle vizesárcokon és akadályokon”. Próbálkozásuk nem járt sikerrel, a darab akkor bemutatatlanul maradt.

Az *Irgalom* mellett több fontosnak ítélt írását is igyekezett befejezni, olvashatóvá tenni, ez mutatja, hogy valóban életműve lezárására készülődött. Már az *Ember és szerepet* is az önértelmezés és önmegmutatás művének szánta, ezt követően pedig minden korszakában igyekezett feltárni azt, hogy az adott időszak mit formált a világán, így életművének lezárásakor szinte szükségszerűnek tűnhetett előtte egy összefoglaló jellegű, egész életútját értelmező-bemutató írás papírra vetése. Annál is inkább, mert az *Irgalom* és a körülötte létező munkák világát olyan magaslatnak tartotta, amelyik felé mindig is igyekezett. Még a regény lezárásakor írta: „Hallgathatok hát két okból is – mert a harcot megharcoltam, ezt az utolsó golyót is bedobtam –, s pihenhetek, mert nincs ami harcra unszoljon többet”. Valamivel később a *Naplójába* jegyezte be: „A győzelem, ez volt, ami felé éltem, egy magas pillanat, melyről a megtett út emelkedik, ahol az utolsó gondolat kitűzött zászlóként lobog”.

Az összefoglaló írás, *Negyven év* címmel még 1965-ben megszületett, formailag tájékoztató írás lett volna ez, Gabriel Marcel érdeklődése hívta életre, valójában azonban pályatörténet – bevezető pályája egészéhez, helyét a megszülető életműsorozat élén találta meg, ahogy fiatalon az *Ember és szerepet* formálódó életműve elé helyezte. A *Negyven év* valódi újdonsága azonban nem az volt, amit a műtről mondott, ekkorra önkomentáló írásaiban már szinte mindent elmondott a műveiről és az életútjáról, hanem az, ahogyan az *Irgalom* lezárását követő újabb időszaknak nekivágott. „Nem a nem írásra teszek fogadalmat most sem, amikor az *Irgalom* odanyújtásával publikációim sorát lezárom – írta. – Élettevékernységeim közül szinte csak ez maradt épen, öngyilkosság volna a mozgásban tartó motort leállítani. Csak irányát változtatom meg. Utolsó vásárhelyi évemből maradt fenn egyik naplóm borítékán a *Chartreuse de V.* felirat. Vásárhelyi Certosa. Egy fiatal barátom, különben kiváló művész, értelmes, rokonszenves ember látogatása hagyta bennem az elhatározást, hogy ha úgyszincs a beszédnek értelme, hagyjunk hát föl vele, s éljünk, mint a karthauziak, főfele alkotva meg egy-egy napunk. S éltem így vagy két hónapig. A karthauzi fogadalom persze akkor sem mechanikai némaságot jelentett, csak hogy semmi olyanról nem beszélek, ami *nekem* fontos. De akkor még nem voltam érett erre a szerzetességre; családom viszonyai is hazaszóltottak. Azóta betegség, környezet közönye, elszakadás mindazoktól, akik szívesen hallgattak, megvalósította fogadalom nélkül is a Certosát körülöttem. Mind ritkábban történik meg, hogy a mondanivaló áttörje a szavakat pötyögtető csöndet, s ha megtörténik: dadogóvá váló hangom, az arcok elidegenedése figyelmeztet, hogy fájdalomra nincs fül, gondolataimra felvevő szerv. A mű volt az egyetlen nyelv, melyet még beszéltem, most, hogy ez is megszűnik a közlés szerve lenni: a Certosa teljesen bezárult, s az írás, ha gyakorlom, olyan lesz, mint az imádkozás. Albert Schweitzer okolja meg Bach-könyvében a környező közöny, meg nem értés s a bámulatos, boldog termékenység szomszédságát azzal, hogy Bach nem embereknek, Istennek komponált. Annak, aki már nem hisz, mint ő, a lipcsei karnagy, a személyes Istenben, ez nehezebben megy majd, később is fogott hozzá. De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyatva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjéneznünk, mégiscsak olyasmis lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez”.

Az írástól, miként azt ez a hatalmas vallomás is jelzi, az élet felé fordult el. Ez a folyamat leveleiből is jól követhető. Az *Irgalom* befejezésekor írta Illés Endrének: „Azt nem ígérem, hogy nem dolgozom – az a két-három órai munka kell, mint a séta s az evés –, de a passziómat, hóbortként félretett, eleve sikertelenségre ítélt, gonosz akusztikába szaladó ötleteim próbálom írásra váltani”. 1965 augusztusában írta Kerényi Károly feleségének: „Szerencsére már nem sok a végeznivalóm; az *Irgalom* megjelent, ma a *Négy próféta* utolsó korrektúráját is leadtam, egy tanulmánykötetnek kéne megjelennie (*Kiadatlan tanulmányok*) – de hát abba annyit kerül bele, amennyit október 1-ig a lektor összeszed és én befejezhetek; így végső esetben az is lezárható már nélkülem is. Decemberben lesz negyven éve, hogy ezzel a boldogtalan pályával életemnek tán legboldogabb perce eljegyzett (akkor jelent meg pályadíjas nyertes tanulmányom* a *Nyugatban*), s ha lehet valamit kérem ezen az évfordulón, hát azt, hogy ne kelljen többet (élve vagy halva) visszatekintnem reá.” Juditnak 1965 decemberében írta: „foglalkozási betegségben szenvedek, a fogalmazás betege vagyok”, írni azonban csak annyit akart, amennyi az élethez kellett, művét ekkor is lezártnak tekintette. 1967 januárjában írta, ugyancsak Kerényi Károlynénak: „Amióta nem írok, állapotom rohamosan romlik; az összeszedettség megszűnt, s most minden lappangó, visszaszorított nyavalya megrohan”. Ugyancsak ekkor írta régi levelezőtársának, a Nyírmeggyesen élő református papnak, Babó Mihálynak: „Az, hogy idén tavasszal abbahagytam az írást, csak a szétesését siettetette”. Babó Mihály számos írását küldte el Németh Lászlónak, Németh szerette ezeket az írásokat, volt, amikor csak ezeket tudta olvasni, a megjelentetésükre tett kísérletei azonban eredménytelenek maradtak. Babó Mihály ekkor elégette az írásait – s miképpen Némethnek írta, hallatlan nyugalmat érzett... Némethben is felmerülhetett, hogy műve nélkül, csupán önmagában álljon a világban, ám neki éppen az írásra, s az írás által befejezett, minden motívumában lezárt műre volt szüksége ahhoz, hogy az általa teremtett világból kiléphessen, s az írást, főképpen pedig magát az életet ne kényszeres cselekvésként, hanem valóban imádságként élje meg.

Szabó Zoltán szintén foglalkozott Németh Lászlónak ezzel az utolsó „pályafordulatával”. 1935 után, a *Tanu* fordulata után az újabb

fordulópontot éppen 1965-ben, a *Negyven év* fentebb idézett vallomásában látta. „Az őszinte, az igaz ember visszahozza, most már egyeduralkodónak lelkéből lelkedett eredeti és természetes, magát, csak magát mondó énjét, visszatálal a maga szennyezetlen identitásába azzal, hogy föladjja szerepeit, lemond a műről. A Chartreuse-cella és cellakert lehet a mentősziget, hogy magát a külvilágtól és az alkotástól elszigetelve, horizontálisan és az időben, vertikálisan Isten felé tapogatózzék, szép alázattal”. Ami a két fordulópont között volt, „ha pusztulás volt, akkor tisztulás volt” – írta Szabó Zoltán nemcsak szépen, hanem sokat, nagyon sokat megértve, vagy inkább megérezve Németh világából. Németh, visszafordulva az általa teremtett térbe, mintegy igazolta Szabó Zoltán szavait. Pályáját lezárva hol arról írt, hogy a tanulmányai révén tört fel a küldetése – a tanulmányokon értsük a *Tanút*, s azt, ami a későbbi tanulmányok révén a *Tanuból* megőrződött, ebből következően regényei, drámái másodlagos képződmények lettek volna, melyek a „tűz öntisztulását szolgálják, a salakot vettem ki bennük, a lélek épségét fenyegető veszélyt álmodtam tovább és dobtam ki”, hol pedig – nagyon pontos és mély, rá nem mindig jellemző önkritikával – arról, hogy inkább csak szerepével, s nem alkotásával tartozott ahhoz a néphez, amelyet „menteni” próbált.

Mindezek ellenére sem mondhatjuk azonban azt, hogy a természetes ember és a társadalom által teremtett ember – emlékezzünk, Szabó Zoltán az 1935 előtti és az 1935 utáni Németh Lászlót ezzel az ellentét párral írta le – küzdelme zárult volna le 1965-ben, még akkor sem, ha az 1935 előtt felvállalt szerep valóban közelebb állt Németh alkotáshoz, mint az azt követő szerepváltozatok bármelyike. Azért nem mondhatjuk ezt, mert az életet és az írást Németh csak akkor tudta imádságként megélni, hogy újra ehhez a képhez térjen vissza, amikor az élete által felvállalt gondokat megoldotta. Nem kilépett az önmaga által teremtett térből, Szabó Zoltán szemléletmódja mintha ezt sugallta volna, hanem felszámolta ezt a teret, de addig, amíg ezt nem tette meg, szüksége volt rá, ahogy a művekre is szüksége volt. Meglehet, hogy csak rájuk volt szüksége, mert az élet gondjait már csak művekben lehetett megoldani, így a regények és a drámák sora nemcsak helyettesítette a *Tanút*, hanem folytatta is azt. A világa alapjaivá tett válságköröket a *Tanuban* cselekvésként, élet és mű egymásra vonatkoztatásával igyekezett feloldani, amikor eltűnt az a tér, amelyikben – legalábbis Németh meggyőződése szerint – ezt megtehetné, akkor következett az írás, s az írás általi feloldása az őt fogolyként őrző gondoknak. Amikor ezeket a küzdelmeket lezárta, önmaga világát, az alkotás viaskodásait és ismétlődő gondolati küzdelmét nyugvópontra juttatta – legalábbis azt hitte, hogy lezárta, mert megnyugvások, nyugvópontok ebben a században másnak sem adtak, Németh is folyton ismétlődő küzdelmet folytatott lelki egyensúlya újbóli megteremtéséért –, akkor következhetett a megbékélés és a derű, ahogyan azt a magatartásra vonatkozó rendszerében írta.

Ahhoz, hogy ehhez az állapothoz eljuthasson, az önmegmutatásra is szüksége volt. Élete végén ezt a szerepet egy önletrajzi írás már nem tölthette be, a záróponton felmerült az életmű összegyűjtésének, rendszerezésének kérdése is – láttuk, a *Negyven év* szerepe már megírásakor feltehetően az életmű egészébe való bevezetés lett volna. Az életműsorozat tervéről, vagy inkább a sorozat iránti vágyról Németh 1965-ben, szinte az *Irgalom* megjelenésének pillanatában írt Kerényi Károlynak, azt követően, hogy tudomást szerzett Kerényi Károly műveinek teljes kiadásáról. „Egy ilyen teljes kiadás nekem is álmom volt; 57-ben már kötöttünk is rá szerződést, melybe az utolsó percben becsúszott egy semmivé tevő cikkely; múlt nyáron megint felajánlotta a Magvető; de minthogy nem akartam a Szépirodalmi vezetőjét, Illés Endrét megbántani – a felezés miatt alkalmasint megint a senkié lesz. Főleg a tanulmányaimat szerettem volna – ami megjelenhet – együtt látni; regényből-drámából így is több van forgalomban, mint kívánatos”.

Ebben az évben erősen foglalkoztatta a sorozat terve, ráadásul úgy tűnik, az elképzelés ekkorra már továbbjutott a tervezésnél, hiszen Kristó Nagy Istvántól, a *Magvető* szerkesztőjétől nemcsak azt kérdezte, hogy „az életműszerződésről esett-e szó”, hanem panaszkodott is, azzal, hogy „két gazdája van, féltő hogy egy sem lesz”. Ráadásul nem remélhette, hogy életműve egészében megjelenhet, hiszen az évek óta tervezett, s a *Tanu* anyagából inkább csak válogatást közlő *Kiadatlan tanulmányok* című nagy gyűjtemény sem jelent még meg. Végül 1967 októberében Illés Endre a *Szépirodalmi Kiadó*, és Kardos György, a *Magvető Kiadó* vezetője Sajtódon kereste fel, s abban állapodtak meg vele, hogy 1969 tavaszától 15 kötetben jelentetik meg Németh életművét, öt év alatt. Ez az elképzelés sem valósult meg ebben a formában, a problematikusnak ítélt részek megjelentetése folyton odébb tolódott, így az életműsorozat utolsó kötete, jellemző módon a *Sorskérdések* című kötet érdemelte ki ezt a címet, csak 1989-ben jelent meg. A tervek szerint a *Szépirodalmi* Németh szépirói munkáit, a *Magvető* pedig a tanulmányait jelentette meg, a két kiadó részéről Domokos Mátyás és Kristó Nagy István foglalkozott a kötetekkel, Németh László pedig Hölvényi Györgyöt kérte fel „érdekei képviselőjének”: „Összegyűjtött munkáim kiadására, mint tudod, szerződést kötöttem. Öt év alatt 18 kötetben kellene megjelennie. Az egyes kötetek tartalmát Illés és Domokos lent léte alatt elég pontosan megszabtuk, úgyhogy a kötetek összeállításához hozzá is lehet fogni. Vannak persze olyanok, mint a regények, drámák, amelyeket csak nekem kell áttekinteni, te legfőleg egy kis sajtóhibavadászatot rendezhetnél bennük, de vannak olyanok is, mint az elsőül megjelenő novellák, a tanulmányaimból összeállítandó *Az én katedrám* (egy irodalomtörténet-féle), vagy a kényes *Sorskérdések*, az *Emlékek*, amelyeknek a sajtó alá rendezése nagyobb gondot kíván. Főleg az ilyeneknél kérném a segítséged. De azért szeretném, ha a 18 kötet előbb (no, nem hónapok, de nem is évek alatt) együtt lenne, hogy ha meghalnék közben, a kiadásban helyettesíthess, s ha a sorozat valamilyen okból megszakadna: székelyekben feltámadásra kétszen várja a feltámadást. Terád bízom azoknak az írásaimnak az őrzését, gondozását is, amelyekben elhallgatásom óta igyekszem eszem foglalkoztatni, s a lelkem egyensúlyát, vagy ha úgy tetszik (hisz vallásos emberrel beszélek) üdvösségügyemet szolgálni. Ez bizalmas, diszkrétívót követelő anyag lenne, de nem olyan, amelynek őrzése veszélyt jelent számodra. Ilyet ími sincs szándékomban.” Az életműsorozat megindításának tervét 1968 októberében, irodalmi est keretében jelentették be Vásárhelyen, 1969 januárjában készült el a sorozatot bemutató füzet, az első kötet *Negyven év – Horváthné meghal* – Gyász címmel 1969 májusában jelent meg, a kötetet Németh László jelenlétében és szerepvállalásával Domokos Mátyás mutatta be.

Az életműsorozat megjelentetése lehetőséget teremtett Németh Lászlónak arra, hogy írásait összegyűjtse, áttekintse, magyarázó-értelmező jegyzeteket készítsen hozzájuk, ezeknek a feladatoknak hiánytalanul eleget tett. A vállalkozás ugyanakkor számos alapvető ellentmondást magában hordozott. Az egyik ellentmondás az időrend felborításához és egyfajta, soha nem létező, az íráskor tematikáját alapul vevő csoportosításhoz kapcsolódott. Érzekelte ezt Németh is. „A kiadás áldozatot is kíván – írta *Naplójába* -: a tanulmányok a szépirodalom mögé szorulnak – tanulmányírói pályám időrendi tömbjét is fel kell bontanom”. Érezte azt is, hogy politikai jellegű írásai ebben a sorozatban aligha jelenhetnek meg. Ugyanakkor szembesülni kellett írásai cenzúrázásával, megrövidítésével, átírásával is. Ez az életműsorozat – s ezt nyilván Németh is csak a kötetek megjelentetése közben érezhette – nem pusztán az íráskor összegyűjtésére vállalkozott, hanem egyfajta új Németh László-képet is igyekezett kialakítani. Az *Utolsó kísérlet* megjelentetésekor már kifakadt: „A ceruzanyomok kilencven százalékra azt a bizonyos érzékenységet védi, egy vicclapot lehetne megtölteni vele: mit tart aggályosnak ez az ember, aki egy-két éve nyilvánosan és írásban a legnagyobb magyar írónak nevezett. A hét kötetben egyetlen szó sincs, ami jogos érzékenységet sérthet (ezt büszkén állapítom meg, hisz 37-42 között készült); a káros érzékenységet pedig ki veheti tekintetbe. Megkísért, hogy az egész életmű-szerződést odadobjam. De nem szabad – csak az az elhatározásom lesz szilárdabb, hogy a Művet magamnak adom ki, az ő kiadásuk arra jó, hogy énnekem végig kelljen mennem, össze kelljen állítanom az egyes darabokat, s hogy a közönség figyelmét fölhívja: van az *Utolsó kísérlet* is, nem ez, az eredetije...”.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején még csak reménye sem lehetett a teljes mű megjelenítésére, viszont ereje sem volt ahhoz, hogy nemet mondjon a műveken-tanulmányokon elvégzett változtatásokra. Az életműkiadásnak így megmaradt az a szerepe, amit az induláskor Németh is szánt neki, az, hogy hírt adjon egy létező, de szinte mindenki előtt csak töredékeiben megmutatkozó írói-gondolkodói világ méreteiről, területeiről, összetevőiről. Amíg a híradás volt a feladata, addig ennek a feladatának eleget is tudott tenni, ám amikor az életmű alaposabb elemzések tárgyává vált, azonnal megéreződött csapda jellege. Ahogy Németh is írta: „A tizenöt kötet, ha elkészül, mint kripta-födél fog csapódni munkámra, egy igen bizonytalan feltámadást várva”. Az életműsorozat mesterségesen kialakított kötetei elszakították az írások közötti természetes kapcsolódásokat. Ezekről a kapcsolódásokról beszélt – ismét csak roppant pontosan – Szabó Zoltán is. „A szellem izgatóbb, mint műfajai. Egyes műveinek nagy része jelentősebb az összes művek jelentőségénél, bár a mű mennyisége tiszteletet gerjeszt. Ám az összes művek, az író nem kifejezik, hanem nehezen hozzáférhetővé teszik.”

Az összefoglalással, lezárással, a világtól való búcsúzással állt kapcsolatban az is, hogy Németh igyekezett felkeresni élete legfontosabb színhelyeit. Ehhez a törekvéséhez kapcsolódva az utóbbi években ismét szorosabbá vált a kapcsolata Szilással és a szilasi rokonsággal – a fénypontot ebben a vonatkozásban a negyven éves írói jubileumát ünneplő est jelentette –, így jutott el még 1965 végén Kecskemétre és Szentesre, ezt követően pedig – ismét csak jelezve, hogy írói munkásságát lezárta – szinte többet utazott, mint korábban. 1966 szeptemberében népes társasággal – többek között Illés Endre és felesége, Tersánszky Józsi Jenőék, Mária Béláék voltak közöttük – Földközi-tengeri hajóúton vettek részt. A Fiume – Velence – Ragusa – Athén – Delphi – Rhodosz – Konstantinápoly útvonalat „teljesítették”, ahogy dr. Lakatos István írja, „Németh Lászlót elsősorban a görög antik kultúra még fellelhető emlékei kötötték le, s az utat búcsúnak tekintette a görög világtól”. A hajdani görög világ csakugyan mértékként szolgált számára, ezért lenne jó tudni, mit érzett akkor, amikor a gondolkodásában mindig az eszményt képviselő világ tárgyi emlékeivel találkozott, ám ezzel kapcsolatban írásaiban, naplóiban, feljegyzéseiben egyetlen utalással sem találkozunk, akkori levelezőlapjai, esetleges levelei közül is csupán egyetlen lap őrződött meg, a Kerényi Károlyéknak Asconába írott levelezőlap, ezekkel a sorokkal: „Ella elhozott egy földközi-tengeri útra, amely persze csak szerény kóstoló a görög régiségekből, de nekem egy-egy szép pontja, Delphoiban, az Akropoliszon, mégis eszembe juttatta ifjúságunkat, amikor én a Gyász s Szophoklész felől, Károly Görögország istenei felől érkezve, a Kapy utcában találkoztunk.” Azt, hogy mit gondolt a görög emlékek láttán, nem tudjuk, a levelezőlap szövege azonban megerősíti, hogy erről a pontról a saját pályájára is vissza tudott tekinteni.

Az olasz világtól való búcsúzásnak tekintették az Olaszországba tervezett utat. 1967 novemberében utaztak volna, ez az utazás mintha jobban foglalkoztatta volna, mint az előző évi görögországi, mert *Naplójában* még az útitervet is összeállította: „Most az egyszer lenne időm, hogy az utazásra felkészüljek; a kis esszék könyveiből az Itáliával kapcsolatban lévőket vehetném elő: az útirajzokat, az Italianische Reiset, Gregoroviust, Burchardot, aztán Runciman *Szicíliai vecsemyé-jét*, Villanit, az olaszt Pirandello-szövegeimen frissíteném, s belenyálnék kicsit a latin-görögbe. Búcsú Európától lehetne az utazás programja, vallomás arról, amihez a mostoha XX. században ragaszkodni iparkodtam. A Minőség utolsó felmutatása egy útinaplóban. Ella ragaszkodik hozzá, hogy Újvidék, vajdasági barátaim érintésével térjünk haza; az utazás eszerint így alakulhatna: repülni Rómába, két hét ott, az élő múzeumban, aztán élnék fel a négyhetes circolarenek***, két hét: Nápoly környékén s Szicíliaiban (megtekintve a *Szicíliai vecsemye* színhelyét); aztán föl északra, első megállóhely Verona lehetne, utána Urbino, Ravenna következne; onnét hajóznánk át Dalmáciába, újabb két hét, s Belgrádon át haza. Egyes útirészek címe: A múzeumváros, Nápoly és vidéke, A Szicíliai vecsemye országa, Dante földrajza, Őrjás és literátor, Dalmácia. Arra gondolok, hogy negyven év után a vers örömeivel is megajándékozhatnám – persze csak magamnak – magam. Előgyakorlatul a Gopa és a ragaszkodást kellene megírnom. (Szárnyak, amelyek nyílnának, s test helyett ólmot kell hurcolniuk.)”

Láthatjuk, a tervezés pillanatában, legyőzve öregséget, betegséget, ugyanaz a tervehalmazás jellemezte, mint fiatalkorában. Érdekes viszont, hogy Firenze környékét, a toszkán tájat, hacsak a Dante földrajza utalás nem erre vonatkozott, külön nem említette, s Firenzére, a város környékére egy napot sem szántak, pedig első olaszországi útjuk legnagyobb élményét ennek a tájnak a felfedezése jelentette, olyannyira, hogy Németh ide még Boda Zoltánt az *Emberi színjáték* főhősét is elvitte. „Április volt, s Firenze köré fehér tajtékot hánytak a virágzó gyümölcsfák. A sokszínű kockából összerakott dóm messze villogtatta dominólapjait, csak negyedórát kellett sétálnia (Boda Zoltánnak – F. L.), s kikapaszkodhatott a fiesolei franciskánus zárda teraszára, onnan egy paradicsomra való harmónia szaladt a szemébe. Sötét ciprusok, az olasz táj jegenyéi, úgy rakták fel komoly ecsetvonásukat erre az Arnót körülmosolygó dombos vidékre, mint a távoli halál az emberboldogságra. A zárda faláról Carducci márványba vésett verse készült elrepülni, s messze Pisa felé a tenger sűrűre párái Toscana fényével ivódtak át” – olvashattuk a regényben.

Az utazást azonban halogatták, később pedig, Ella betegsége miatt, lemondtak róla. Igaz, Némethnek a magyar világban is volt mitől elbúcsúznia. 1968 áprilisában Nagy Jánosnak, a legtöbb magyar verset ismerő kiváló tanárnak a meghívására Debrecenben tartott előadást, *Mit tehet egy magyartanár?* címmel, s Gulyás Pál családját is meglátogatta. Hazatérte után írta Gulyás Pálnak: „Debreceni utam egyik legszebb eredménye, hogy megint visszakapcsolódtam, mint kültag, a Gulyás családba. Éreztem megőrzött szeretetűk; láttam a három szép unokát, s az egész család konzolidált voltát.” Valamivel később, egy ugyancsak Gulyás Pálnéhoz írott levelében azt köszönte meg, hogy „Pali s az én levelezésemet zárt anyagként kezeli. Ha valaki e barátság emlékeiben magát a barátság szellemét keresné: nem lenne szükség erre az oltalomra.”

Ugyanennek az évnek az októberében Vásárhelyt vett részt irodalmi esten, itt jelentették be az életműsorozat megindítását, ezt követően pedig a Cseresnyés alapításának harmincéves évfordulóján is részt vett. 1968. október 28-án írta Grezsa Ferencnek: „A legszebb és a legszomorúbb azonban az, hogy ezt a vásárhelyi lerándulást, megmerülést a szeretetben, az élettől mégiscsak kiszorítottam – s hogy akármilyen szép volt, nem ismétélhetem meg. Szinte jelképes, hogy az utat csak lányom heroikus színlelése tette lehetővé, s mialatt én ott a húsz év előtti tékozló (olvashatatlan szó) élveztem, ő egy halott gyermeket hozott – két holtan kihordás után – a világra.” (A lányára való utalás Csilla tragédiájára vonatkozott: férje meghalt, ő halott gyermeket hozott a világra.)

Ellában megőrződtek a Vásárhellyel szembeni fenntartások, ezért Németh is nehezen és ritkán tért vissza a városba. A Gál Etelka iránti érzelmei kísérték, hiába írta egy levelében: „Örömnapom volt, amikor házasságáról értesültem, s kedves volt, ahogy virulóbban, de mit sem változva, a régi sugárzó mosollyal elsőül lépett ki (két gyermek anyja, de maga is gyermek) a találkozón az oszlop mögül. Remélem, öbenne is olyan jó, tiszta emléket hagytam, mint ő énbenem”. Családi életükben ez az emlékkör feloldhatatlannak bizonyuló feszültségeket teremtett. 1965 decemberében, amikor Ellával sorra vették, milyen befejezésre váró munkái vannak, Németh a *Drága jó nyolcadik* kapcsán megemlítette, hogy azt nem fejezheti be, hiszen Etelkának családja van, s mit szólnának hozzá. Ez a megjegyzés mélyen sértette Ellát, hiszen az ő családjuk érzékenységére a férje soha nem volt tekintettel. Talán ezért is írta Németh feszültségektől terhelten Sipka Sándornak, amikor Gál Etelka házasságának válságáról tudomást szerzett: „Szívesen segítenék, ha volna mód rá. De csak a könyveim ajánlhatom: az *Égető Esztert*, *Irgalmat* különösen – tán talál bennük egy mostani állapothoz illő gondolatot. Egy levél onnan – mostani helyzetemben már-már szerencsétlenség lenne, bár alaptalanul, de feldúlná kisimult, öregségre boldog napjainkat, a múlt harcok s végletes elbetegedés, elnyugvás közt”.

1970 februárjában erdélyi utazáson vettek részt, emlékezve Németh 1935-ös utazására és búcsúzva az ottani világtól – velük tartott dr. Lakatos István, Ágnes férje és Illés Jenő színikritikus, a család régi barátja. A segesvári állomásra érkeztek meg, itt várták őket a vendéglátóik, Veress Dániel, aki az egész út során velük volt, Kovács Ferenc színirendező, *A két Bolyai* színre vivője és Tóth Tamás, a marosvásárhelyi színház igazgatója. Marosvásárhelyen részt vettek *A két Bolyai* bemutatóján, a Teleki Tékában megtekintették a gyűjtemény féltett kincseit, találkoztak Sütő Andrással, majd Veress Dániel szűkebb pátriájába, Háromszékre utaztak. Útközben megálltak Farkaslakán, Tamási Áron sírjánál, Sepsiszentgyörgyön a *Papucshős* 60. előadását nézték meg, Németh ellátogatott a Székely Múzeumba, beszélgetést folytatott egyik legjobb értelmezőjével, a Kovásznán élő Fábíán Ernővel, majd Brassóból Nagyváradra utaztak, itt a *Villámfénynél* előadását nézték meg, s megkeresték az Immaculata-zárdát, ahol az első világháború alatt Ella tanult.

1970 őszén a kecskeméti Katona József Társaság tiszteletbeli tagjává avatta – jelezve, hogy a városban ekkor is élt Németh László műveinek tisztelete, köszönhetően a Tóth Lászlóhoz kapcsolódó hagyomány ápolásának, Katona Piroska, Orosz László, Heltai Nándor, Szekér Endre, Varga Mihály érdeklődésének, tevékenységének. Németh László részt vett, s beszédet mondott a Városháza díszteremében megtartott ünnepségen.

Azzal, hogy „lezárta” pályáját, mintha a családjával való kapcsolatát is rendezte volna. Hiába írta annyiszor, hogy külön eszmények irányították őt s családjának többi tagját, nyilvánvaló, hogy a tőlük való elkülönülést – a külön tér keresését – a folyamatos munkához való ragaszkodása, már-már munkakényszere is meghatározta. Amikor ez a munkakényszer megszűnt, akkor térben is közelebb került családjához, a korábnál jobban részt vett a család mindennapi, s egyszerűnek nem mondható életében. Vannak olyan utalásai, amelyek szerint Ellával is „megbékültek” – „szinte öregkori szerelemben élünk”, írta például Juditnak, ám a hangos, vendégekkel zsúfolt életvitelhez nem tudott alkalmazkodni, ez állandóan feszültségeket teremtett közöttük. Családjukat szinte körbe fogták a társas kapcsolatok, szilveszterkor általában Bibó Istvánék, Borsos Miklósek Illyés Gyulák, Fodor Andrásék, Czine Mihályék, Sinkovits Imréék, Keresztury Dezsőék, Déry Tiborék voltak a vendégeik, Illés Jenőt sem felejtették ki a sorból, a tihanyi-sajkódi világban Józsa Tivadar pécselyi orvos és családja is részt vett az esti beszélgetéseken. Az egyre növekvő család, s az állandónak mondható baráti kör mellett Németh Lászlót olvasóinak-elemzőinek egyre nagyobb tábora vette körül. Szilason Németh Péteréssel tartott kapcsolatot, s Berki Sándorral, a termelőszövetkezet elnökével, ő szervezte meg a többször említett jubileumi ünnepséget is. Hölvényi György az életműsorozat gondozásában segítette, Katona Piroska tanárnő, akire még Asconában Kerényi Magda hívta fel figyelmét, több levélben szólt be neki arról, miképpen hatottak rá a művei. 1965 karácsonyán a Katona Piroskához írott levelében jegyezte meg Németh, hogy „november utolsó napján egyszerre öt táviratot kaptam Tabról, kettőt Kaposvárról s vagy négyet Kecskemétről”, így megérezte, hogy az ő ösztönzése állt a köszöntések mögött.

Rendszeres levelezőtársai között Nagy János a magyartanárokat képviselte, s számos író-irodalomtörténész is megkereste, levélben vagy személyesen. Kabdebó Lóránttal már a hatvanas évek első fele óta kapcsolatot tartott, levélben kereste meg a horvát irodalom legjobb magyarországi ismerője, Lőkös István, szellemi tájékozódását nyilvánvalóan Németh László is meghatározta, a Vajdaságból Bori Imre és Hornyik Miklós, s azok közül is jó néhányan, akik Németh életművéről akkor vagy később fontos írásokat tettek közzé, így Sándor Iván, Kocsis Rózsa, Tüskés Tibor, Monostori Imre, Rákos Péter, Zimonyi Zoltán. Németh Lászlót egész életében foglalkoztatta, hogy hat-e műve. Ekkor úgy látta, hogy művének sorsa nem is annyira a fiatal irodalmárok, hanem inkább a tanárok kezében van. A Vásárhelyen Földesi Ferenc és Grezsa Ferenc társaságában eltöltött órákra emlékezve írta: „Egy újabban egyre határozottabb meggyőződésemet erősítette meg, hogy azt a stafétabotot, amelyet a Bessenyeiek óta az egymást váltó írónemzedékek adtak tovább, most a hozzátok hasonló tanároknak kell továbbadniuk; annak, ami a magyarságot még összetarthatná – Ti vagytok őrzői, terjesztői”. Ennek a szélesebb körű megállapításnak az igazát saját életművével kapcsolatban is érezhette, a levél címzettje, Grezsa Ferenc korszak-monográfiákban veti majd meg a Németh-filológia alapjait.

1970-ben jelent meg az *Arcok és vallomások* című sorozatban Vekerdí László Németh Lászlóról írott könyve – „amelyet érdemes volt még megéremem, hogy annyira ép ésszel olvashattam, hogy finomságait is megérthettem” – írta a Németh Vekerdinek, aki a könyv megjelenése után elveszítette az állását. Éppen a könyv megjelenésének idején válaszolt Németh Ilia Mihálynak, a Tiszatáj szerkesztőjének. A levél főszólamát Némethnek a Méhes Zoltán nevével kapcsolatos megjegyzése jelenti: „Én is csodálkozva fedeztem fel, hogy a Németh László Méhes Zoltán anagrammája; idáig senki sem figyelmeztetett rá; én meg éppen hogy nem gondoltam rá. Lám, mik derülnek ki a szerző háta mögött” – írta, pedig nyilvánvaló, hogy a névadásban foglalkoztathatta az azonosság megteremtése. A hetvenes évek elején a *Tiszatáj* képviselte a teljes magyar kultúrában-irodalomban való gondolkodást, és sokat tett Németh magyarság-képének és Kelet-Európával kapcsolatos elképzeléseinek érvényesítésért, ezért fontosak a lap műhelymunkájával kapcsolatos megjegyzései.

Még szintén 1970-ben Borbándi Gyula, a müncheni *Új Látóhatár* szerkesztője jelezte, hogy hetvenedik születésnapján összeállítással szeretnék köszönteni, s írást kért a számba. Bár Németh a levélre azt válaszolta, hogy művei nem állnak olyan jól, hogy ünnepelni való legyen rajtuk, amikor kiderült, hogy az összeállításban közlik Veress Dániel tanulmányát – *Németh László az esszéíró*, magunk is idéztünk belőle –, akkor engedélyezte a Veress Dánielhez írott levelének közlését. Az összeállítás többek között Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Hanák Tibor, Kovács Imre, Borbándi Gyula írásait közölte.

Azt, hogy a fiatalabb generáció alkotóira az élettől búcsúzón Németh László miképpen hatott, Vekerdí László emlékezése mutatta meg a legérzékletesebben. Egyik sajkódi látogatásukat írta le, ott volt Sajakódon Illyés Gyula, Fodor András, Tüskés Tibor, Csűrös Miklós, Bulla Károly is. A többit már Vekerdí Lászlótól idézem: „A régebben túlon túl fiatalos arc a betegség éve alatt bőven hozzáregedett korához. De a fáradt öregember mozdulataiban s hangjában ma is meglepően Németh László. A betegség borzalmas pusztítása ellenére is megőrződött valahogyan – akár Hölderlin döbbenetes két sorosaiban – a személyiség. S mikor – nem is túl ritkán – közbeszól az élénk beszélgetésbe, akkor sem szakad meg az illúzió. Gyanítható csak legföljebb – s az is csak nekünk, 'régieknek' –, hogy mi és milyen nagy ebben a feleség, a barát szerepe: köznapi és nehéz témáknál egyaránt úgy forgatják a szót, hogy a beteg agykéreg helyett mindig az emberi mélység szólalhasson meg. Úgyhogy szinte az igazi, a régi Németh Lászlóból pillanthatunk meg valamit. A szellemóriásból. De milyen varázslat árán? Észrevettük-e a Németh Ella-féle terülj-terülj-asztalkámról egyik tojást a másik után boszorkányos gyorsasággal eltüntető Illyésben a nagy varázslót, aki az aszófői állomás irányában vereslő Napba hunyorogva önmaga kedvesen közvetlenné hétköznaposításával fölmutatta nekünk a Nagy Barátot? Láttuk a varázslat felett a birodalmából – az Ész birodalmából – száműzött Lear király iszonyú bánatát? A mesterien megkomponált és derekasan elpusztított tornácsi lakoma romjai felett, a fekete és a jó balatoni borok illatában elbűvölten ültünk mind; jókedv, nevetés, barátság, remény csillogott a szemekben. S aztán bandukoltunk a hold nélküli és tücsökzenétől hangos estében, egyikünk se arra gondolt, hogy lám, búcsúztunk, utoljára jártunk itt. A haldokló fejedelem az élet – az élők – mérhetetlen szépségét hagyta reánk örökül.”

Azóta, hogy az életmű elrendezése, talán az élet megélése, legalábbis addig, amíg a betegség engedte, és a világtól való búcsú került Németh gondolkodásának középpontjába, az írás háttérbe szorult. Háttérbe szorult, ám ennek ellenére is írt, ha nem önmagához mérnénk, akkor azt is mondhatnánk, hogy sokat írt. Mert hiszen műveinek rendezése, az egymás után megjelenő kötetek levonatainak

javitása mellett 1966-ban megírta a Puskin életéhez kötődő *Csapda* című darabját, 1969 nyarán pedig, két hét alatt *Az írás ördöge* című, Semmelweis-darabot, később részt vett ennek szegedi bemutatóján. A kezébe kerülő könyvek kapcsán jegyzeteket készített, apróbb recenziókat fogalmazott. „Az írás persze – bár nehezen megy – nekem is életszükségletem maradt, akár a lélegzés, s az olvasott könyvekről készítek jegyzeteket; fiatalkori *Kritikai naplóm* folytatását – bújópatak-mását a Te olvasónaplódnak” – írta még 1967 decemberében Veres Péternek. Úgy tervezte, ezek a jegyzetei a halála után jelenhetnek csak meg, ezek a jegyzetek – az életműsorozatba a Németh által adott *Író a föld alatt* címmel kerültek be – a tanulmányaiban felvetett problémákhoz, a globalizációhoz és a szellem helyének kereséséhez kapcsolódnak, hangjuk talán oldottabb, a világ törvényeit-történeit talán jobban figyelembe veszik, mint a korábbi tanulmányok. Annak ellenére volt ez így, hogy világszerte ismét komorabbá vált, az utolsó nagy műveit tápláló hit, s az ezekben a művekben megmutatózó derű ekkorra már ismét eltűnt, remény és reménytelenség között hányódva betegsége eluralkodásával ismét a kilátástalanság uralta. Még 1966 januárjában írta Pilinszky Jánosnak, megköszönve az *Ama kései*^{***} című verset: „Szerzetesi regulámra én is a derűt, épp ezt helyeztem legfölül (tisztaság, tevékenykedés, érdeklődés, az indulatok kiküszöbölése, a világ iránti áhítat, emberek iránti jóindulat, derű) – sajnos szerep és foglalkozás, az örökölt, sötét biológiai források inkább a viharokat táplálják –, s ritkán éreztem úgy, hogy ama kései, tékozló remény fölülkerült.”

Érezte a világ megváltozását, a hatvanas évek első felét-közepét jellemző légtörést. 1968-ban már beteg volt ahhoz, hogy reagálni tudott volna a politikai következményekkel járó történésekre, mégis ekkor írta Aczél Györgynek, annak egy előadás-vázlatával kapcsolatban, hogy a szocialista gondolkodásból az egyénnek teret adó filozófia hiányzik. „Állítólag Lukács György is tett mostanában olyan nyilatkozatot (a *Híd*-ban olvastam), hogy a 'marxizmust' elvesztettük, s az interjúvoló szerint ő ott kénytelen folytatni, ahol Marx abbahagyta. Mint tudod, annak idején nekem is voltak aggodalmaim a marxizmus tizenkilencedik századi berögződéseivel kapcsolatban. Ma úgy látom – írta –, hogy a marxizmus harci filozófia, annak igen eredményes... de nem készült fel kellően a győzelem utánra, s nem tudja a szocialista társadalomban élők gondolkodást, erkölcsiségét, úgy, ahogy kellene, gondozni. Az alkotó marxizmus első számú feladata ma épp ezért a megalkotandó marxizmus, amely nemcsak a politikai gyakorlatnak tud hatékony útmutatást adni, de mindazoknak a biológikumba lenyúló szellemi igényeknek, törekvéseknek is, amelyeket egykor a vallás gondozott”. Feltehetően ez volt Németh László utolsó politikai jellegű megnyilatkozása – jellegéből következően az udvariassági elemeket sem nélkülözte, ennek ellenére kapcsolódott élete egyik alapvető törekvéséhez, ahhoz, hogy a huszadik századi viszonyoknak megfelelő politikai-filozófiai gondolkodást alakítson ki.

Az öt évtizedek óta kisérő betegség eluralkodása közben nemzedéke tagjaitól is búcsút kellett vennie. 1970-ben, Veres Péter halálakor elrendezte magában, amit erről a nemzedékről gondolt. „Ennél a nemzedéknél érdemes elidőzni egy percre – írta. – Feltűnő, hogy ez a nemzedék, ha József Attilától s a negyvennégyben elpusztított írótól, Halász Gábortól, Szerb Antaltól, Gelléri Andortól, Sárközi Györgytől, Radnótitól eltekintünk, hosszabb életű volt minden eddigi magyar nemzedéknél – ha azok tíz-húsz, esetleg harminc évet dolgoztak, ezeknek a munkakoruk nagyjából negyven év. Többre futotta tehát az idegekből. S ha munkásságukon végigfutunk, úgy látjuk, ők nemcsak kezdők, hanem önmaguk betetőzői is voltak; annak a negyven évnek, amit végigéltek, minden írói törekvése bennük kulminált. Létük egy csúcspontját már a felszabadulás előtt elérték: nemcsak könyveik egy része a legjobb, amit csináltak, de a nemzetük életében is fontosabb szerepet játszottak... Az utolsó tíz év után ők is kikezdte. Először Szabó Lőrinc halt el, azután Tamási, Kodolányi; mások elhallgattak – úgyhogy ma már szinte csak Illyés Gyula az, aki teljes erejével maradt a porondon. Veres Péter halála különösen fájdalmasan jutatta eszünkbe ezt az elmúlást...”

Németh László az 1965 utáni éveket, s mindazt, amit ezekben az években tett: a búcsúzásokat, összefoglalásokat, tárgyalásokat, utazásokat, tervezéseket és lehangolóásokat a korábbiaknál is nehezebben, súlyos betegen élte meg. 1966-ban újabb keringési zavar lépett fel nála, betegsége különösen felerősödött 1969 nyarán, azt követően, hogy *Az írás ördöge* című darabját megírta. Két héttel egy szót sem szólt, a beszélgetésekbe nem kapcsolódott bele, felesége teljes szellemi halottnak látta. Erről az időszakról írta dr. Lakatos István: „A hipertónia, a vér magasabb zsirtartalma... általános érlelmeszesedéshez, elsősorban agyi arteriosclerosisozhoz vezetett, amelynek előrehaladását jól lehetett követni a szemfenéki ereken. A megvastagodott falú, egyre szűkebb artériák 1969-ben a bal agyfélgömb hátsó részében (a hátsó agyi verőér ellátási területén) vérkeringési zavart (ischaemiát) okoztak, amelynek eredményeként jelentkeztek az agyterület táplálási zavarára utaló első, enyhébb tünetek... Tehát az általános nézetten szemben Németh László 1969 és 1975 között nem megismétlődő agyvérzések, hanem az érlelmeszesedés fokozódása, az egyre romló agyszöveti táplálás által okozott agypusztulási folyamat (emollitio cerebri) következtében került – elsősorban szellemileg – egyre súlyosabb állapotba, amely természetesen – a vérellátástól függően – bizonyos ingadozást mutatott.”

Ezt követően Németh László már a széteséssel és a pusztulással küzdött. A dr. Lakatos István által közzétett dokumentumok és emlékezések alapján számos megdöbbentő történéssel találkozhatunk. 1969 szeptemberében, amikor Judit megkérdezte tőle, hogy a Bibó István, Erdei Ferenc, Illyés Gyula között kibontakozott politikai vitában miért nem vett részt, ezt felelte: „Nekem is lett volna mondanivalóm, de úgy éreztem, nem tudom jól elmondani a véleményemet, ezért inkább hallgattam.” 1971-től, amikor már írni is nehezen tudott, írásgyakorlatokat végzett, egyszerű mondatokat fogalmazott, önmagáról: „Az írás szempontjából jó volt, hogy egy mély szünettel... egyik napról a másikra véget vetett neki. Az életem azonban teljesen kifosztotta. Ez volt az egyetlen szenvedélyem. Szünet nélkül, üresen maradtam.” „Egy író-olvasó találkozáson, amelyre még elmentem, azt kérdezték, melyik az igazi foglalkozásom: az orvosi, írói vagy a tanári. Hát az orvosi kiesett. A tanárit legjobban szerettem, de húsz éve nem üzöm. S az írói? Két éve azt is abbahagytam. Egyik sem, feleltem, az igazságnak megfelelően. Ember vagyok foglalkozás nélkül.” S még ekkor is ezt írta: „Meg kell tanulnom, az élet apró örömeinek élni. Mindenből, ha nem is szenvedélyt, de örömet csinálni.”

Íróársainak alakja ekkor is foglalkoztatta, a számvetés időszakában sokat gondolkodhatott azon, hogy az általuk felvállalt feladatokból mit végeztek el. Ahogy dr. Lakatos István leírta, apró feljegyzéseket, karcokat készített kortársairól, olyan megállapításokkal, amelyeket korábban soha nem írt le: „Az udvariasság elhagyásával a maga meztelenségében értékeli az ezekhez az emberekhez való viszonyát. Illyés Endréhez csak a munkái kapcsolódtak, most már az sem. Tamási Áront az írásai alapján sokra becsüli, de egyéniségének néhány kifogásolható vonását ezek sem tudják feledtetni. Veres Péternek kár volt a miniszterséget vállalni –, egyébként őt becsüli a legtöbbre. Illyés Gyulától már nem tudja az elismeréseket elfogadni, hiszen már régen nem dolgozik.”

Megpróbáltatásainak, tehertereleinek, noha egyre rosszabb állapotba került, ekkor még nem volt vége. 1972-ben, amikor feleségének akart írni, az Anyám megszólítást írta le, majd töredékes mondat következett: „(például ha Győr mellé) küldjük a levelet, azt valószínűleg nem kapja már meg... A 6 nap múlva viszontlátásig Laci”. Nyilvánvalóan élete egyik alapélménye, az apja hadifogságból való visszatérése tört itt a felszínre. 1973 januárjában a gyakorlófüzetébe a nyelvtudásáról ezt írta: „A betegségem alatt tökéletesen elfelejtettem őket, legfőképpen a német áll kicsit a rendelkezésemre.” Ugyanehhez kapcsolódott a márciusi írásgyakorlata: „Régen 10-12 nyelven olvastam. A betegség óta lassan tér vissza a nyelvtudásom. Most épp a negyedik nyelvet, az angol tanulom. Nem egészen ismeretlen, de a szavaknak csak egy kis részét tudom s fokról fokra kell a régi szavakat felfrissítenem” – írta, s még ekkor is tanulta, újratanulta a nyelveket, ahogyan az írást is „újratanulta”. 1973. április 18-án írta le: „Meghalt Kerényi Károly 76 éves korában, miután a betegség végleg és fokozatosan kiiktatta őt az élni tudók s az...” – dr. Lakatos István eddig tudta elolvasni a

leírtakat.

Ezekben a feljegyzéseiben, vagy akár megnyilvánulásaiban világának legmélyebb rétegei kerülhettek a felszínre. Akkor, amikor a hetvenedik születésnapját követő ünnepek után – legjobban a vásárhelyiek küldöttségének örült – állami kocsival vitte Sajkódra, Németh László a feleségéhez hajolva megjegyezte: „Ebből a kocsiból bennünket már nem engednek kiszállni, vajon hova visznek?” Máskor, amikor Aczél György meglátogatta Sajkódon, és vállalta, hogy felviszi magával Pestre unokáját, Dörnyei Lászlót is, Németh László közölte a családdal: „Útközben Aczél le fogják tartóztatni, és mi lesz kedvenc unokájával?” A gyakorlófüzet egyik legmélyebb vallomása így hangzik: „Ella azt mondja, miért nem írok egyszer órára. De mit írhatnék? Hiszen nekem rajta kívül nem volt senkim. De ő különféle régi történetekkel tart, amelyekben legfőképpen egy szem igazság van. Bizonyos, hogy énnekem viszonyom senkivel sem volt. Hát kell ennél nagyobb bizonyíték egy állandó hűség mellett?”

Ugyancsak dr. Lakatos István jegyezte fel a Németh László életéről összeállított kronológiai munkájában, hogy 1971. május 26-án „Németh László kijátszva Jolika – gondozója, F. L. – figyelmét, eltűnik a sajkódi nagyházból, és mintegy háromnegyed óra múlva a közeli erdő szélén a bokrok tüskéjének fogságában találják rá. Szerencsére a bokrok nem engedték, hogy messzebbre jusson. Az elkoborlást most is rossz pszichés állapot kíséri: rossz az étvágya, romlik a kondíciója, és elkeseredett az egész család...” Két év múlva, 1973 júliusában megismétlődött a korábbi eset: „Nagy izgalomra ébredünk Sajkódon – írja dr. Lakatos István. – Németh László hajnalban eltűnt a nagy házból, és a környéken sem találják. A család, a kis házban vendégeskedő Illés Jenő, az egész telep, majd a balatonfüredi és veszprémi rendőrség nyomozó-kutyával keresi. Végül is Ágnes a félsziget belsejében találkozik egy házaspárral, akik felvilágosítást adnak: a félsziget egyik házából, ahová kora reggel Németh László könnyebb sérülésekkel betévedt, a mentők a veszprémi kórházba szállították. A veszprémi kórház baleseti osztályán meg is találjuk Németh Lászlót. A bal halántékán hatalmas vérömleny, amely miatt a bal szemét nem tudja nyitni, de a szemgolyó ép. Testszerzte apróbb sérülések, amelyek már beszáradtak. A felvételi diagnózis enyhe agyrázkódást is feltételez, ezért infúziót kap. Mi jól elbeszélgetünk vele. 'Kicsit elkoboroltam' – mondja arcán huncut mosollyal. Délután Juhász professzor is megjelenik az ágyánál, de nem talál semmi újat. Feltehetően az történt, hogy amikor elhagyta a házat, mindig balra, az ép látótere felé haladva jutott el a félsziget belsejébe, rossz látása miatt árkon bokron át, s így szenvedte el a sérüléseket. Mindenesetre fokozni kell az állandó őrzést.” Ebből az időszakból írást már alig-alig ismerünk tőle, levelei sem adnak támpontokat ehhez, így nehéz rekonstruálni a történeteket, főképpen pedig azt, hogy mi állt a „menekülés” mögött, mi mozgatta az idős, beteg embert. A menekülés a képzeletében reá nehezedő csapda elől történhetett, vagy inkább a vakágára készülhetett, mint már korábban is, de hát nem lehetett ez valódi menekülés, olyan, mint amilyen Tolsztojé volt. Nem, mert betegsége miatt szinte csak jelezhetette a szabadság-ösztön működését. „Milyen jó itt szabadon!” – mondotta volt Tolsztoj Makovickynak, amikor szökésük után elhelyezkedtek a vonat ülésein. A betegségében vagy éppen betegsége elől menekülő Németh László ezt az érzést nem ismerhette meg.

1973 őszén, amikor családja séta közben megmutatott neki egy Orsó utcai telket, az itt épülő társasházba költöztek volna, Németh László kijelentette, hogy ebbe a házba ő már nem költözik be. Lelki szemei előtt megjelenhettek azok a házak, lakások, amelyekben élnie adatott. 1918-as nagybányai útján láthatta a szülőházát, emlékei voltak szolnoki lakásukról, aztán jöttek szülei pesti lakásai, a szilasi ház, az ő pesti lakásaik-házaik, a felsőgödi ház, annak toronyszobája, amelyikben az *Emberi színjátékot* írta, a sátorköpusztai birtok, a *Tanu* születésének színhelye, a bocskai kert háza, az ostrom idejének ideiglenes szállásai, békési majd vásárhelyi, pataki szállásai-szobái, az alkotóházak szobái, a szentendrei kisház, a Szilágyi Erzsébet fasori ház, Kékgolyó utcai garzonja, a sajkódi telek nagy- és kisháza, a füredi kórház és a különböző klinikák szobái. Ekkor érezhette meg, hogy nincs már ereje ahhoz, hogy új házban újabb életet kezdjen.

1975 januárjának első napjaiban Németh László mélyen depressziós állapota miatt kórházba került. Itt halt meg 1975. március 3-án, mint azt a holttest boncolása után megállapították, a halál közvetlen oka a drasztikus etetésből következő félrenyelés, s az azt követő tüdőgyulladás volt. 1964-ben írott *Végrendeletének Testem sorsa* című részét ismerjük. Ebben írta: „Testemet – elsősorban az agyamat – amennyiben igényt tart rá, engedjék át Szentágothai Jánosnak boncolásra illetőleg feldolgozásra. A felboncolt testet el kell égetni. Minthogy nem akarok családomnak fölös nehézséget okozni: lemondok arról a kívánságomról, hogy hamvait a Gandhié közelében temessék el. Ássák Gödön a két gyerek mellé. Ahhoz azonban ragaszkodom, hogy temetésem író, politikus ne beszéljen. A református egyházhoz is csak a közös történelmi hagyományok kapcsolnak s ez nem elég ahhoz, hogy pap beszéljen fölöttem...”

A temetést 1975. március 7-én tartották a Farkasréti temetőben. A végrendeletnek megfelelően Mozart *Requiemje* szólt, az Operaház zenekarának és énekkarának előadásában, Németh László hamvai felett – a *Végrendelet* rendelkezésével szemben – Molnár Ferenc államtitkár és Illés Endre mondott búcsúbeszédet.

Németh László halála után feleségét, Ella asszonyt a hagyaték gondozása, az életműsorozat teljessé tétele kötötte le. 1989-ben még megérhette az *Életmű szilánkokban* című két kötetes gyűjtemény megjelenését, a *Sorskérdések* című kötetét, amelyikkel a több mint húsz éve útjára indított sorozat a maga keretei között végül is teljessé vált, már nem. 1989. június 4-én halt meg, Németh László hagyatékának gondozását lányai vették át.

* Nyilvánvalóan a *Horváthné meghal* című elbeszélésről van szó.

** Itthon előre megváltott, szabadon felhasználható vonatjegy.

*** „Ama kései, tékozló remény, / az utolsó, már nem a földet lakja, / mint viharokra emelt nyárderű / felköltözik a halálos magasba.” A vers a maga nézőpontjának általánossá tágításával a világtól búcsúzó Németh László alakját teremti meg, a „viharokra emelt nyárderű” kifejezés Németh *Bethlen Miklós* című tanulmányából került a versbe, ahogy azt a *Levelezés*-kötet jegyzete jelzi.